

А. А. Ерик

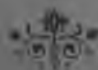
ІСТОРИЯ УКРАЇНИ-РУСИ

(з образками)

написав

…ександер Барвіньский.

„Учітесь, брати мої,
Думайте, читайте".
Т. Шевченко.

У Львові, 1904

Накладом товариства „Просьвіта"

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ-РУСИ

(З ОБРАЗКАМИ)

написав

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.

„Учіте ся, брати мої,
Думайте, читайте“.
Т. Шевченко.

У ЛЬВОВІ, 1904.

Накладом Товариства „Просьвіта“.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Ся книжочка призначена для тих, що не мають часу розчитувати ся в обемистих книжках про нашу бувальщину. Нехай же сі затямлять собі хоч найважнійші події з минувшини України-Руси, щоби кождий сьвідомий Русин знав,

„Що діялось в сьвіті,
Чия правда, чия кривда,
І чиї ми діти!“

Руский край і нарід.

Як далеко говорить нарід по нашому, рускою або україньско-рускою мовою*), так далеко сягає наша руска земля. Живе україньско-руский нарід давними густими селитьбами в Австрийско-угорскій державі, де заселив більшу (східну) часть Галичини, більшу часть Буковини і північно-східну часть Угорщини, а в Росиї цілу полудневу сторону аж до Чорноморя. А крім того є розкинені селитьби Русинів в північній Америці (в Канаді і З'єдинених Державах), в полудневій Америці (в Парані) та в східній Азиї (на Сібірі, над рікою Амуром). Всіх Русинів числять мало що не 30 міліонів душ, а край заселений руским народом майже рівнає ся обшаром Австрийско-угорскій монархії.

I. Русь під владою князів.

1. Початок рускої держави. Перші рускі князї.

Руский нарід з давен давна проживав над рікою Дніпром (згадують про се літописцї вже на 600 літ

---

*) Назву Україна находимо дуже давно в руских літописях. Так називали ся не лише пограничні (українні) рускі землї, але нарід почав так називати всї рускі землї в российскім царстві. Україньским зве ся також весь руский нарід в супротивности до великоруского або московского. Є він східною частиною великого славяньского племени.

по Рiздвi Христа) і тут оснував сильну державу Русь, котрої осередком став Київ. Се місто вибрав собі столицею князь Олег. Русини були спершу поганами, почитали всяких богів, а найбільш Перуна. Але вже княгиня Ольга стала християнкою і з того часу починає з Царгороду християньска віра помалу ширити ся на

Князь св. Володимир Великий.

Руси. Однак доперва внук св. Ольги, князь Володимир Великий завів на всїй Руси християньску віру 987 року, розширив значно границї Руси (прилучив Червону Русь, нинїшню східну Галичину) і тим положив підвалини до могутної держави. Тимто в історії назвали єго Великим а Церква зачислила єго поміж сьвятих. З християньством настало на Руси багато монастирів, а най-

славнійшим була Києво-Печерска Лавра, основана св. Антонієм і Теодозієм і там проживав також преподобний Нестор, котрому приписували списанє першої рускої літописи.

Син Володимира В., Ярослав дбав дальше про розповсюдженє християньства, ставив церкви (між тими славний Софійский Собор, що є в Києві й до нинї), дбав про школи і просьвіту, зложив першу книгу руских законів („Руска Правда“) і заслужив собі на назву Мудрого.

2. Княжі усобиції. Володимир Мономах.

Ярослав поділив Русь на уділи поміж синів, найстарший, великий князь, мав сидіти в Києві. Небавом поміж великим князем а удільними повстали домашні колотнечі й війни, усобиції, а дуже часто оден проти другого закликав на поміч диких кочовників степових, Половців, що нищили і грабили край. На якийсь час спинив сї усобиції внук Ярослава Мудрого, Володимир Мономах*), засївши на великокняжім престолї в Києві (від 1113—1125 року), воював щасливо з дикими Половцями і більшу часть руских земель злучив в своїх руках. Він написав для своїх синів вельми розумне Поученє (науку) і радив їм жити в мирі і згоді.

3. Занепад Києва. Початок великого князївства московского.

Коли рускі князї вели між собою усобиції і тим пустошили руску землю, виходило з Руси багато переселенців на північний схід, де сиділи фіньскі або

---

*) Мономах значить єдиноборець (так звав ся грецкий цїсар Константин Мономах, що був дїдом по матери кн. Володимира і по нїм звав ся так і наш вел. князь).

чудскі племена (захожі з Азиї). З тих мішанців, Русинів і Фінів або Чудів витворив ся окремий нарід званий московским, від міста Москви, що опісля стала столицею сеї землї. На тих землях оснував внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбский*) підвалини до Володимирско-Суздальского опісля великого Московского князївства. Він назвав себе великим князем, наїхав і здобув Київ (1169 р.), і з того часу занепадає Київ а перевагу має Москва, столиця вел. Московского князївства.

4. Почин Галицкого князївства.

Червона або Галицка Русь була мабуть найкрасшою і найзаможнїйшою з руских земель. Правнуки Ярослава Мудрого, Ростиславичі: Володар Перемиский і Василько Теребовельский поділили ся сим краєм, а син Володаря Володимирко, злучив всю Червону Русь в цїлість, вибрав Галич над Днїстром своєю столицею (1141 р.) і дав почин Галицкому князївству. До великого процьвіту і сили дійшло Галицке князївство за єго сина Ярослава Осьмомисла (так званого задля великого розуму). Колиж вимер рід Ростиславичів, загорнув Галицке князївство волиньский князь Роман, а крім того прилучив до него Київске князївство і з того часу Київ перестає бути осередком Руси, а вся вага перехиляє ся на Галич. Князь Роман поляг в бою з Поляками, коли єго син Данило був ще малим хлопятком. Скоро підріс Данило, почав відзискувати свою батьківщину, переніс з Галича, де єму дали ся в знаки бутнї бояри, свою

*) Так звано єго від села Боголюбово, в котрім любив проживати.

Князь Данило, король Руси.

столицю до **Холму** (на Волині), оснував **Львів** около 1230 року (названий по імени сина Льва) і вславив ся яко хоробрий лицар военними походами навіть поза границями своєї держави.

Страшний напад Татар під начальством хана **Батія** знищив землї князя Данила і приневолив его утїкати з краю, але опісля вернув Данило і признав хана своїм зверхником. Щоби визволити ся зпід нелюбого ему татарского ярма, глядів Данило помочи у Папи Римского, признав Папу головою Церкви і дістав від него королївську корону (1253 р.) та називав ся з того часу **королем Руси**. Колиж обіцяна поміч не наспіла, зірвав Данило зносини з Римом. Син Данила князь **Лев** переніс свою столицю до Львова, відбудованого по зруйнованю Татарами, але коли небавом вимер рід галицко-волиньских клязїв, дістав ся сей край під владу сусїдних держав Польщі і Литви.

5. Лад на Руси за князїв.

Верховну власть в кождім князївстві мав **князь**. що майже не розлучував ся із своєю **дружиною**. зложеною з военних людий. Старші і поважні дружинники звали ся **боярами**. Хоробрих дружинників надїляли князї землями і иньшими подарками.

Головне населенє на Руси творили **міщани** й **селяни**. Звичайно самі они вибирали собі урядників, що дбали про лад в громадї. Вибір відбував ся на **вічу**, яке скликував князь. Там рішали ся також важнїйші справи, відбував ся і суд, а верховним судією був князь. По містах як **Київ** і инші, процвитала торговля, там купці (гості) привозили з далеких країв вина, сукна і т. и. а вивозили мід, віск, скіри, кожухи і т. и.

II. Русь під владою Литви, Польщі й Угорщини.

1. Почини литовскої держави. Зрущенє Литви.

Против Руси ослабленої княжими усобицями і татарскими наїздами виступив на півночі новий ворог — Литва. Литва, роздроблена спершу на дрібні князївства, двигнула ся до могутности за великого князя Ґедимина, і за єго володарства стала Литва осередком, коло котрого громадили ся рускі сили, тим то дві третини сеї держави заселювали Русини і Ґедимин став писати ся королем Литви і Руси. Литовскі князї переняли від Русинів християньску віру, тодішню книжну мову руску, руске письмо і просьвіту, рускі звичаї і так зовсїм зрущили ся. На княжім дворі говорено і писано урядові письма рускою мовою. Найрозумнїйший з Ґедиминових синів, Ольґерд, випер Татар далеко в східні степи і злучив під своєю владою майже всї рускі землї, а єго князївство було справдї руским, бо ледви десяту частину єго заселяло литовске племя.

2. Галицка Русь під владою Польщі й Угорщини.

Коли в Галицко-Волиньскім князївстві вимер рід Романовичів (потомків Романа й Данила), почав ся спір о се князївство між Литвою і Польщею, а Угорщина також намагала ся заволодїти сими землями. По довголїтній війнї загорнули литовскі князї часть Волинї і Поділя, а польский король Казимир Галицку Русь. Казимир почав ставити костели, і муровані замки, обводив міста мурами, надав деяким містам німецке (маґдебурске) право і спроваджував до руских міст Німцїв, Вірмен, Татар і Жидів, а з ними вти-

скали ся поміж Русинів чужі люди, чужа віра і звичаї. Але мимо того майже цілих сто літ задержала Галицка Русь почасти давний руский лад, начальником краю був староста руской землї, а по більших містах остали ще давні рускі уряди.

В боротьбі з Литвою дізнав Казимир підмоги Папи Римского і длятого дбав про розповсюднене латиньской (римско-католицкої) віри на Галицкій Руси і тим скріпляв своє поноване. В Перемишлї, Холмі і Володимирі оснував Казимир латиньскі епископства а в Галичі навіть архиепископство, котре опісля перенесено до Львова*). Деякі Русини приймали латиньску віру, покидали рускі звичаї, руску мову і народність. Особливо богато руских вельмож, заманених високими почестями і урядами пішли сею дорогою і стали Поляками. До розладу в рускій церкві причинила ся також ся обставина, що голова Рускої Церкви, київский митрополит, переніс ся до Москви і доперва пізнїйше царгородский патриярх настановив окремого митрополита для Галицкої Руси.

Ще більше ширила ся латиньска віра заходами Домінїканів і Францїсканів, коли Галицка Русь по безпотомній смерти Казимира (1370 р.) перейшла під владу его сестрінця, угорского короля Людвика. Замість короля якийсь час тут правив знїмчений князь Володислав Опольский**), а відтак дочки Людвика, Мария і Ядвіґа.

*) Се перенесенє послїдувало 1414 р. і тодї віддано латиньскому архиепископови руску церкву на катедральний храм, а так само опісля в Перемишлї перероблено руску церкву на латиньску катедру.

**) Коли Володислав Опольский вертав до Польщі, забрав з собою з Белзкої церкви чудотворний образ Пр. Бого-

3. Злука Литви і руских земель з Польщею. Люблиньска унія.

З Ядвіґою одружив ся вел. князь литовский Ягайло (Яґело), бо польскі вельможі і духовні звернули бачність Ядвіґи на те, що для Польщі було би користно, приєднати такого могутного союзника для спільної боротьби з німецкими хрестоносцями. Се були монахи а заразом лицарі поселені на балтийскім побережу, що огнем і мечем навертали поганьскі народи на християньску віру, а своїми наїздами давали ся добре в знаки Литві, а також і Польщі. Ягайло приняв католицку віру й імя Володислава, одружив ся з Ядвіґою, коронував ся польским королем і злучив Литву з Польщею, а Ядвіґа прилучила також Галицку Русь до Польщі. На приказ Ягайла богато Литовців охрещено на латиньску віру, хоч вже були християнами по грецкому обряду, а се викликувало невдоволенє тим більше, що Ягайло поселив ся в Кракові, а Литовці бачили в тім затрату своєї самостійности.

На чолі невдоволених виступає Ягайлів стрийний брат князь Витовт до боротьби а Ягайло віддав єму Литву з достоїньством великого князя під зверхностю Польщі. Витовт спільно з Ягайлом побив хрестоносців під Дубровном (коло Ґрінвальду 1410 р.) і зломив на все їх силу, а в тім бою причинили ся до побіди галицко-рускі полки.

Пізнавши таку силу в союзї Литви і руских земель з Польщею, бажав Ягайло тіснійше злучити сї краї з Польщею. Ягайло з польскими панами, а Витовт з литовскими боярами з'їхали ся на сойм в Го-

---

родиці, котрий по переказу в дарі дістав Володимир Великий за царівною Анною з Царгороду. Сей образ переніс Володислав Опольский до Ченстохови, де він до нинї находить ся.

р о д л ї (над Бугом, 1413) і там дістали литовскі бояри, котрі приняли католицку віру, права польскої шляхти, стали дідичами своїх дібр і діставали високі уряди. Про важнійші справи Литви і Польщі мав радити спільний сойм. Так перемагав що раз більше польский вплив на Литві і в руских землях. Витовт намагав ся ще удержати самостійність і окремішність Литовско-рускої держави, думав навіть про королївский титул, але се єму не повело ся осягнути і він небавом умер (1430 р.). Самостійність і независимість Литовско-рускої держави встоював після смерти Витовта Ягайлів брат Свитригайло і опирав ся в завзятій народній і релїґійній боротьбі на рускім народі. Литовскі вельможі і рускі князї вибирали для литовско-рускої держави окремих великих князів, щоби тим відділяти Литву від Польщі, а Поляки знов, щоби не допустити до розриву унії (злуки Литви з Польщею) вибирали все великих князів литовских польскими королями. Литва і Польща мали отже все одного спільного володаря, яко дві рівнорядні держави, доки остаточно через унію переведену на соймі в Люблинї 1569 р. зовсїм не упала самостійність і окремішність Литовско-рускої держави.

Справа цілковитої злуки Литви з Польщею була для Поляків тим пильнїйшою, коли польским королем був останний з Ягайлового роду Жигмонт Август, котрий не мав дїтий і з єго смертю могла та звязь розірвати ся. Довго опирали ся литовскі і рускі вельможі такій злуці, але королеви повело ся приєднати визначнїйших вельмож, а сї потягнули за собою инших руских панів. На соймі в Люблинї 1569 підписали они унію, се є злуку Литви і Польщі в одну державу з одним спільним володарем в особі польского

короля. Польща і Литва з рускими землями повинні були мати рівні права, але опісля виявило ся, що Люблиньска унія знищила самостійність великого князївства литовского і з того часу починає ся великий вплив Поляків особливо на рускі землї.

4. Наслїдки Люблиньскої унїї для Руси.

Після Люблиньскої унїї у великім князївстві литовскім і в руских землях стало обовязувати польске право і се відбило ся некористно на селянах. В Литві і на Руси жили селяни свобідно, а хоч нераз були безземельні і держали землї яко орандарі, але з часом добивали ся своєї власности і передавали свої землї дітям, за котрі платили данину плодами до скарбу. На основі польского права устала свобода селян, шляхта вважала їх яко свою власність і орудувала ними яко кріпаками, хлопами. Крім дачок грішми і плодами відрабляли они панщину, а опісля Варшавский сойм віддав селян дїдичам з тїлом і майном і они мали право карати своїх підданих, сойм дав над селянами дїдичам право житя і смерти. Багато міщан переходить після Люблиньскої унїї на латиньску віру і стає Поляками. Повага руского духовеньства занепала, бо постановлювано владиками нераз людий сьвітских, зпоміж шляхти, що не мали званя до стану духовного, а лише уміли придбати ласку короля або єго дворяків. Нераз владики допускали ся таких вчинків, які не лицювали з їх достоїньством. Низше духовеньство дійшло перегодом до великої темноти та зневаги і було зовсім зависиме від дїдичів, котрі присвоїли собі право патронату се є право вибирати сьвященика для громади. Тимто рускі вельможі цурали ся православної віри

і приймали латиньску, та ставали Поляками. На Литву і Русь переселяє ся багато польских вельмож, з тим змагає ся польский вплив а до суспільного гнету причиняє ся ще й релігійний.

5. Церковні братства і школи на Руси.

Коли руский нарід почав так занепадати, виступив між рускими вельможами князь Василь Константин Острогский*), котрий закладав школи і печатні, щоби піднести науки і просьвіту на Руси. Але в більшій ще пригоді руский Церкві і просьвіті стали церковні братства, засновувані руским міщаньством, котрі не лише опікували ся убогими і сиротами і занимали ся иншими милосердними ділами, але дбали при тім і про долю рускої Церкви. Найславнійше було Ставропигійске братство у Львові (що є й до нині), а побіч него Богоявленьске братство в Києві і деякі инші. Сї братства мали славні на той час школи, з котрих виходили учені мужі, удержували печатні і бурси, а царгородский патриярх надав їм право наглядати житє людий сьвітских і духовних а навіть епископів.

6. Церковна унїя Берестейска.

Рускі владики нераді були, що царгородский патриярх поставив їх під догляд братств, зложених з сьвітских людий. У них зродила ся отже гадка, відлучити ся від царгородского патриярха а признати головою Церкви Папу римского (приступити до унїї (злуки) з римскою Церквою. Таку звязь навязав був уже король Данило, а пізнійше (київский митро-

---

*) В Тернополї побудовано з фондациї кн. Острогского гарний дім, в котрім мають приют зубожілі рускі міщани.

полит Ізидор (унія Фльорентийска 1429 р.), але ся звязь по єго смерти перервала ся. Луцкий епископ Терлецкий і володимирско-волиньский епископ Потій, чоловік учений і богобоязливий, виїхали до Риму і (перед самим Різдвом 23 грудня 1595 р.) перед Папою Климентієм VIII. зложили присягу на евангеліє, що Руска Церква приймає унію з Римом, а Папа згодив ся на се, щоби Русини держали ся свого церковного обряду. Єї услівя затверджено на соборі в Берестю 1596 р., потвердив се і король Жигмонт III. а крім того також заборону переходу уніятів на латиньский обряд. Коло розширеня унії вельми заслужив ся Потій, що став опісля київским митрополитом і єго наслідник Велямин Рутский, котрий двигнув з занепаду до давної слави і сьвітлости чин св. Василія Вел. Але не всі рускі владики приняли унію, почала ся отже завзята боротьба між православними і уніятами, а з яким завзятєм вела ся та боротьба, видно з того, що роз'ярена товпа православної черни убила полоцкого архиепископа Йосафата Кунцевича.*) Найбільший противник єго, православний архиепископ Смотрицкий приняв також опісля унію.

Але й Русини-уніяти дізнавали від польского уряду зневаги своїх прав і упослідженя. Горді епископи польскі не хотіли допустити уніятско-руских владик до сенату (висшої палати соймової). Тимто рускі пани, а навіть міщани, що мали себе за панів, бажаючи запевнити собі більший вплив політичний, приймали латиньский обряд, щоби й тим відріжнити ся від хлопів, і відчужували ся рускому народови.

---

*) Католицка Церква за Папи Пія IX (1867 р.) зачислила Йосафата Кунцевича поміж сьвятих.

Київский митрополит Петро Могила.

7. Митрополит Петро Могила, основник Київскої Академії.

Православні намагали ся поборювати уніятів і католиків також наукою і просьвітою і в тій цїли засновували школи і печатні і видавали всякі книжки. Окрім Ставропигійскої школи у Львові всдавила ся київска школа, заснована при братстві церкви Богоявленя, котрої найзнаменитшим ректором (управителем) був вельми учений архимандрит Києвско-печерскої Лаври Петро Могила, що походив з волоскої шляхти. Своїм коштом висилав він молодих людий до заграничних шкіл і академій на науку і підготовив учителїв для своєї школи. Ставши митрополитом київским, перемінив він київску братску школу в колеґію або академію (на лад академій в Парижі і Кракові) і заснував там печатню і бурсу для убогої молодіжи. Київско-Могиляньска Академія була огнищем, з котрого вийшло багато славних і учених мужів, звідтам розходило ся сьвітло не лише на Руси але й в Московщинї, однак ревні змаганя Петра Могили (умер 1647 р.) не спинилиб були цїлковитого занепаду руского народу, колиб він сам був не станув в своїй оборонї під прапором козаччини.

III. Боротьба козаччини і руского народу за самостійність України-Руси.

1. Почини козаччини.

Татарске лихолїтє перемінило великі простори рускої землї в пустинї. Колиж рускі а опісля литовскі князї виперли Татарву аж на побережа Чорного і Азівского моря, вертали Русини помалу до зруйнованих городищ і селищ та заводили по тих пожарищах нове житє. Але житє на сім степовім пограничу було повне

небезпеч і тревоги. Весь край був на военній стопі, а хліборобство рибальство тай все господарство треба було провадити оружною рукою. Ся небезпечність стала ще більшою, коли хижий нарід з Азиї, Турки, здобули Царгород (1453 р.), і загорнули під свою владу Кримску Орду. Татарскі і турецкі напади віджахнули Русинів від Чорного моря далеко на північ, так що Галич, Буск, Бар, Хмельник і Винниця стояли мов би при вході в Татарщину. По сю межу стояли хутори з пасіками і управні поля під захистом військової сторожі, що з чатових могил звіщали про наближене татарских загонів. Поза ті сторожеві могили на яких десять і більше днів їзди аж до Чорного моря простирали ся дикі поля. Треба було великої відваги пускати ся в сї сторони, непевні від Татарви.

Але невичерпані богатства України приманювали людність з подальших сторін, що оружними ватагами пускала ся на ті рибальскі, пасїчницкі, ловецкі і т. и. „уходи“ (так звано сї степові землї). Сї оружні ватаги, що жили тут на волї і не знали над собою нїякої влади, а лише оборонювали своє добро, нераз нападали і грабили татарскі отари і табуни, а на зиму вертали до міст і замків. Отсї безнастанні напади обопільні навчили Русинів відваги, виробили сьміливих лицарів, готових все на смерть і до бою з Татарами, а ся рухлива военно-промислова людність була основою козаччини*). Пограничне українське селяньство і міщаньство достарчувало головного засобу людий витривалих на нужду і небезпечі, злучені з козакованем, але се була також школа для молодих шляхтичів і людий всякого стану й народности. В другій

*) Слово козак татарского походженя.

половині 16-го століття зростає кольонізация в Брацлавщині і Київщині, збільшає ся число козацтва і обсяґ єго области, витворює ся окрема верства козацка, що не признає над собою ніякої чужої власти адміністрацийної ані судової. Під проводом своїх старостів, котрих звуть гетьманами нападають козаки на Крим і побережа Чорного моря.

2. Запорожска Січ.

Із своїх уходів давали козаки десятину зарібку старостам, тимто і старости дбали про охорону сих уходів. Між сими старостами визначив ся і причинив ся найбільш до зросту козаччини черкаский і канівский староста Дмитро Вишневецкий (нарід звав єго Байдою). На однім з островів*) порослих очеретами, лозами і яворами, що розкинули ся в долішнім кориті Дніпра, поза порогами (се є камінними скелями), по яких Дніпро спливає в Низ, збудували собі козаки за Дмитра Вишневецкого твердиню (1556 р.), обезпечену валами і частоколами, що звала ся Запорожска Січ, бо там сиділи козаки як у засіці. Се був головний табор низових козаків, почин славного Запорожа, званого кошем, котрим правила якби окремою державою вибирана на оден рік старшина, з кошевим отаманом на чолї і там жили Запорожцї без жінок як монахи. Козаки жили в куренях, якби в касарнях, а серед Січи була церква св. Покрови. Важні справи рішала військова рада, всї були тут рівні, на всї уряди вибирала рада.

---

*) одні кажуть, що се було на острові Хортицї, иньші що се було на Томаківцї.

Запорожска Сїч.

Через те що на Січи віджило знищене польскими королями громадске право, яке руский нарід виробив собі споконвіку, мала Січ таку повагу і любов між руским народом. Лад заведений на Руси після Люблиньскої унії поставив зразу козаччину проти Польщі.

3. Почини боротьби козаччини з Польщею.

Коли по Люблиньскій унії заведено в руских землях польске право, шляхта заняла землю, а селян повернено в кріпацтво. Селяни, що бажали остати вільними, покидали свої оселї і втікали до козаків. Таким способом на Українї нагромаджувало ся щораз більше такого населеня, що козакувало, і крім своєї старшини не признавало иншої влади. Польске право не знало такого вільного стану, яким були козаки. Тимто польскі королї Жигмонт Август і Стефан Баторий бажали покористувати ся козаками в боротьбі проти Турків і Татар та Московщини і завели спис (реєстер) козаків, що стояли під проводом отамана і мали слухати черкаского та канївского старости і діставали по 15 золотих річної плати і по 4 аршини сукна на одіж.

Однак сей реєстер обнимав ледви 6000 козаків, коли вже за Батория було їх до 80 тисяч а в пятьдесять літ опісля до 500 тисяч. Не вписані в реєстер мали вернути в кріпацтво і се викликало невдоволенє, що довело до боротьби козаків з Польщею. Дідичі випрошували собі у короля великі простори землї на Українї і забирали сі землї для себе, вже давнїйше заселені селянами і козаками і повертали їх в кріпацтво. Окрім того знесено на основі польского права давну громадску самоуправу, а дідичі володіли селянами-кріпаками і судили їх після польского права. Почало ся отже ворогованє між селянами й козаками а шляхтою, що проя-

вило ся місцевою ворохобнею (перші під проводом Косиньского і Наливайка) але се не доводило до ніякого успіху. Кождочасне згноблене такої ворохобні наклику-вало ще більший гнет, повстаня наслідком того повтаряли ся, але польский уряд умів розділити сили козаків і народу. По кождім безуспішнім повстаню, хто лише міг, утікав на Запороже.

4. Петро Конашевич Сагайдачний.

З початком 17-го столїтя являє ся на Запорожу Петро Конашевич Сагайдачний, родом з дрібної Самбірскої шляхти, а позаяк визначав ся наукою і великим военним та політичним талантом, вибрали єго кошевим і він був ним около 20 літ. Він здобув деякі турецкі кріпости і визволив багато християньских невільників і се рознесло єго славу по Україні, а за се вельми лютий був турецкий султан на Польщу, що она не спиняє наїздів козацких. Але Польща потребувала тоді помочи козаків в боротьбі з Московщиною і тому признала також владу Сагайдачного і над Київщиною, так що Сагайдачний зпід Москви вернув до Києва і писав ся гетьманом Запорожского війска.

В скрутнійшім ще положеню опинила ся Польща, коли Турецкий султан Осман з 300-тисячним війском виступив під Хотин (над Дністром), щоби знищити Польщу і загорнути Україну під свою владу. Під сею страшною грозою признав король козакам право вибирати собі гетьмана і затвердив Сагайдачного кошевим запорожского війска і гетьманом, а тоді Сагайдачний поспішив з 40 тисяч козаками і головно єго розумови і лицарству треба приписати побіду над Турками. Але тяжко ранений вернув з бою до Києва, де небавом

помер (1622 р.). Перед смертю записав він значну часть свого майна на ріжні школи а особливо на київску

Петро Конашевич Сагайдачний.

школу, котру Петро Могила розширив на Академію (Київско-Могиляньску колеґію).

5. Нові козацкі ворохобні.

Польща скоро забула підмогу, яку їй дали козаки в боротьбі з Московщиною і Туреччиною. Починає ся знов гноблене, котре викликує нові повстаня козаків, а по здавленю повстаня карано спійманих лютою смертю. Польский уряд уважав Запороже головним огнищем, з котрого виходила понука до козацких повстань. Тим то польский гетьман Конецьпольский велів на полудневих межах України над Дніпром збудувати твердиню Кодак, а осаджена там польска залога мала пильнувати Запорожа і перехоплювати всїх, що втікають на Сїч і тим спинити наїзди на Турків і Татар. Запорожцї здобули однак сю твердиню перебили польску залогу, а після того польский уряд обмежив ще більше реєстр, а зломивши опір козацтва замість гетьмана настановляв над козаками комісарів. Тепер уже захопило невдоволенє широкі верстви руского народу і потреба було лише іскри, щоби повстанє розгоріло ся по всїй Українї широким поломінем.

6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницкий.

З незвичайною рішучостю і непоречним талантом вхопив Хмельницкий у свої кріпкі руки народний рух викликаний загальним невдоволенєм і надав сему рухови певну орґанізацию, тривкий напрям і полїтичне значінє. Скривджений підстаростою Чаплиньским, що відобрав Хмельницкому хутір Суботів, а при тім на смерть побив єго сина, звернув ся в сїй справі до суду і короля Володислава, однак без успіху. Опісля зимою 1647 р. виправив ся на Запороже і забезпечив собі також поміч кримского хана. В степах над Жов-

тими Водами*) і під Корсунем**) розбив польске війско і забрав в полон обидвох польских геть-

Гетьман Зиновій Богдан Хмельницкий.

манів Потоцкого і Калиновского. На видані з Білої Церкви до народу універсали (грамоти), котрими

*) Річка, що правобіч вливає ся до Дніпра. **) Корсунь і Біла Церква на полудні від Києва.

обіцював усім таку свободу, яку мали козаки, повстав україньско-руский нарід до боротьби за волю і почав розправляти ся із своїми гнобителями, а найбільш Жидами, що яко орендарі маєтків визискували нарід. Під Пилявцями (недалеко ріки Богу) пішло в розтіч друге польско військo, заскочене Хмельницким. Тепер рушив Хмельницкий з козаками й Татарами (під проводом Тугайбея) на захід, обляг Львів і взяв тут значний окуп та посунув ся до границь Польщі. Тут обляг Замостє і вислав послів на сойм до Варшави та домагав ся вибору на короля Яна Казимира (саме тоді умер був король Володислав, єго брат).

По виборі Яна Казимира королем, вернув Хмельницкий до Києва, де єго торжественно повитали „руским Мойсеєм". Небавом король вирядив послів на Україну, щоби скласти умову з Хмельницким, але з сего не вийшло нічого, бо польскі посли вимагали по давному реєстру, а всї иньші не вписані до реєстру мали вернути до кріпацтва. Війна почала ся на ново, Хмельницкий виступив в похід з кримским ханом Іслам-Гиреєм і обляг Збараж, де зачинив ся жорстокий ворог козаків князь Єрема Вишневецкий. Король Ян Казимир зібрав нове військo і пустив ся на відсїч обложенців. Хмельницкий рушив єму на зустріч, розбив військo і мало що не захопив у полон самого короля. За намовою хана, до котрого звернули ся Поляки, зробив Хмельницкий з королем Зборівский договор, котрим розширено реєстер козаків на 40 тисяч, а всї инші мали вернути до кріпацтва. Се була велика помилка Хмельницкого і кривда заподіяна рускому народови, котрому він обіцяв волю і рівні права. Тим то сей договор викликав велике невдоволенє народу, в широких верствах почала ся ворохобня, так

що Хмельницкий для усмиреня покарав кількох завзятих полковників смертю.

Почала ся дальша війна з Польщею, але під Берестечком, недалеко Бродів понесли козаки велике пораженє, де їх згинуло чимало, і Білоцерковский мир випав для козаків гірше, як Зборівский договор, бо реєстр зменшено на 20 тисяч. Хмельницкий почав оглядати ся за союзниками, переговорював з семигородским князем Ракочієм, думав також про союз з Волощиною, де одружив свого сина Тимоша з дочкою волоского господаря (князя) Лупула, пересправляв з Шведами, але не вспівши осягнути підмоги від сих держав, звернув ся до союза з Московщиною.

З початком 1654 р. зробив Хмельницкий умову, на Переяславскій раді, з московскими боярами, заступниками царя. Реєстровців збільшено на 60 тисяч, признано міщаньский і селяньский стан вільним а тоді і всї селяни вписали ся за міщан, щоби знов не попасти в кріпацтво. Але Переяславска умова була мабуть навмисне вельми не ясно уложена з питомим московскому урядови крутійством, а тим користував ся опісля московский уряд, щоби мало-помалу відбирати права українско-рускому народови. Хмельницкий не мав політичного розуміня і не вмів покористувати ся тою силою, яку єму дав нарід, тай нарід не мав ще потрібної осьвіти, щоби осягнути мету своїх бажань; умів нищити ненависний єму лад, але не знав, як збудувати те, що єму було потрібно, як зробити Україну независимою державою. Хмельницкий бачив, що не обезпечив добре самоуправи України тай лише три роки пережив Переяславску умову (умер в Суботові 1657 р.).

7. Руїна.

По смерти Хмельницкого настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід влучно назвав „руїною“. Між народом настав заколот якраз тоді, коли треба було упорядкувати справи в краю. На Україні повстали дві партиї супротивні, кожда тягнула в инший бік. До одної належала більша часть козацких старшин, заможних козаків і деяких шляхтичів, що остали ще Русинами та висше духовеньство і богатше міщаньство. Ся партия бажала удержати самостійну управу України із шляхотскими порядками і змагала знов до злуки з Польщею. Друга, чисто народна партия, зложена з поспільства (селян) і біднійших козаків, була противна шляхотским порядкам, але не вміла ясно висловити своїх бажань і віддала ся своїм проводирям, що все укладали лише в користь козацтва і старшини і з підмогою Московщини витворили на Україні нову шляхту — дворяньство. Боротьба між тими двома партиями не веде ся о справи громадскі, а між одиницями про особисті користи. Партия, що тягне до злуки з Польщею, вибирає гетьмана, котрого знов не хоче признавати друга партия, вибирає собі нового і звертає ся о війскову підмогу до царя. Таке вмішуванє московского війска доводило до щораз більшого обмежуваня самоуправи на Україні.

Зпоміж гетьманів по смерти Хмельницкого визначав ся безперечним талантом Іван Виговский, що знов довів в Гадяцкій умові*) 1658 р. до злуки України з Польщею. Україна мала бути вільною, независимою державою, звати ся Великим Руским

---

*) Гадяч в Полтавщині на лівобережній Україні.

Князївством і бути в злуці з Польщею. Всї уряди мали заняти лише Русини, на Україні мали бути заложені два унїверситети й иньші школи, а також печатнї, де можна би печатати всякі книжки. Одначе нарід не знав добре сих постанов Гадяцкої умови, не розумів їх ваги і був противний злуцї з Польщею, не довірював, чи не заведуть знов кріпацтва, бо в сїй умові не застережено виразно права селян.

Скоро нарід дізнав ся про сю умову, повстало таке обуренє, що Виговский зложив гетманьску булаву і ледво встиг спасти ся. З підмогою простого народу (на чорній радї*) і Запорожа добив ся опісля гетьманьскої булави Брюховецкий, але він пішов против інтересів народу і дбав лише про свої користи. Він пішов зовсїм під лад московского уряду, назвав себе царским холопом і віддав всї українські міста московским воєводам, котрі вибирали там податки. Війна між Польщею, що не хотїла втратити України, а Московщиною руйнувала край, а козацка старшина і козаки обурені на Брюховецкого, скинули єго з гетманьства і вбили.

З дальших гетьманів визначив ся талантом Петро Дорошенко. Він бачив, що Українї трудно остояти ся о власних силах, а що Україна не зазнала добра нї від Польщі нї від Московщини, задумав він піддати ся Туреччинї а за підпору платити їй певну данину. Але в народї занадто глибоко була вкорінена ненависть до бісурманів, з котрими він протягом двох сот лїт провадив завзяту боротьбу. Нарід був отже не рад змаганю Дорошенка, а що нї Польща нї Мо-

*) так звала ся рада, на котрій сходили ся не лише козаки, але й посполитий нарід.

сковщина не вспіли для себе захопити всеї України, погодили ся між собою в Андрусівскім мирі (1667 р.) так, що правобережну Україну (на захід Днїпра) забрала Польща, а лївобережну Московщина. До того ще обі сї держави умовили ся з Туреччиною, що південна частина України між долїшним Днїстром і Днїпром має остати пустинею, на котрій нїхто не сьміє поселювати ся.

8. Гетьмановане Мазепи.

Новий зворот в сїй сумній добі руїни починає ся з гетьманованем Івана Мазепи. Він був найбільш осьвічений з українських гетьманів, щирий і горячий патріот і рад був бачити Україну самостійною державою, одначе йшов до сеї мети не доброю дорогою. Він намагав ся приєднати собі старшину козацку і хотїв з неї утворити окремий дворяньский стан, роздавав поміж ню уряди і землї, дбав, щоби сини козацких старшин набирали ся висшої осьвіти в заграничних школах, перемінив київску академію в університет, пособляв иншим школам, заводив печатнї, але не зважав зовсїм на прихильність народу, так що нарід став проти него бунтувати ся.

На чолї сих широких верств народних станув Семен Палїй, хвастівский полковник і намагав ся довести до злуки правобережну Україну з лївобережною і з Запорожем. За єго приводом став нарід з доволї густозаселеної лївобережної України переселювати ся понад Бог і Днїстер, на Поділє і Полїсє і випирати звідтам панів, а Палїй заводив селян-кріпаків в козацтво. Проти сему виступає Польща і Палїй був приневолений звернути ся о підмогу до царя і Мазепи,

але цареви не на руку було задирати ся з Польщею, бо воював тоді з Шведами й Туреччиною.

Мазепа також бояв ся, щоб орґанїзована Палїєм козаччина із Запорожем і лївобережною чернию не скинули єго з гетьманьства за єго шляхетскі порядки на Україні, слав на Палїя доноси в Москву. а відтак увязнив єго і заслав в Сібір (1704 р.). Позбувши ся противника, задумав Мазепа визволити ся зпід желїзної царскої руки в хвилї, коли випала війна між шведским королем Карлом а царем Петром і сподївав ся, що Україна стане самостійною державою, наколи Шведи побідять царя. Заманив отже шведского короля на Україну і обіцяв прийти єму в підмогу з козаками. Однак в бою під Полтавою (1709 р.) цар Петро переміг невеличке шведске військо з горсткою козаків. Так Мазепа програв справу, бо не вмів приєднати собі всего народу, а звертав лише бачність на козацку старшину, на дворян. Мазепа утік з Карлом в Туреччину, де небавом і помер, а цар Петро зніс гетьманьский уряд, прислав московских воєводів на Україну, котрі там вибирали податки, заводили кріпацтво і инші московскі порядки, заставляли нарід до тяжких робіт, сипаня земляних валів на Україні для захисту від татарских нападів і копаня каналів на півночі коло ладожского озера (де відтак збудував собі нову столицю Петербург) і там більшість козаків згинула з голоду і холоду. Найшла ся громадка сьміливих старшин, що з наказним гетьманом (заступником гетьмана) Полуботком звернула ся до царскої столиці Петербурга з протестом за нарушене козацких прав, але їх посаджено по вязницях а управу над Україною обняла „Малоросийска колеґія“, з лютим московским ґенералом Веляминовом на чолї. В 1764 р. зовсїм знесено

гетьманьство а управу України обняв московский ґенерал-ґубернатор Румянцев.

9. Гайдамаччина і колїївщина.

Опісля помирив ся цар Петро з Туреччиною і Польщею і в користь Польщі зрік ся правобережної України та видав указ, щоби всї правобережні кольонії переселили ся на лївий бік Днїпра. Цїлими громадами переносить ся нарід на лївий бік Днїпра, а через пів року стала правобічна Україна пусткою. На сих пустках почала знов Польща з початком 18-го столїтя нову шляхотску кольонізацию, а хто тут поселив ся, мав на 30 лїт слободу від всяких повинностий і роботизни. Але як минули сї слобідскі роки, були селяни знов приневолені підлягати панам і їх судови, вертати в кріпацтво, а се викликало знов невдоволенє між народом.

Одначе нарід не мав уже сили вести отверту боротьбу із шляхтою а під проводом козаків з Січи або з України збирав ся по лїсах та байраках у ватаги, нападав шляхотскі оселї, убивав або проганяв панів та грабував їх добро. Такі ватаги зложені з людий званих гайдамаками появили ся не лише на степовій Україні, але й на Полїсю, Волині і на Поділю, а їх проводирі звали ся ватажками або отаманами. Нарід сприяв гайдамакам, бо бачив в них оборонців своїх прав і волї та помагав їм грабувати паньске добро. Наостанку в 1768 р. зняло ся на Україні велике гайдамацке повстанє зване колїївщиною під проводом Залїзняка і Ґонти, що вже мало політичне значінє*). Се було останне кріваве

*) Такі ватаги появляли ся від кінця 15 до початку 19-го столїтя і в Галичині, в Карпатах, під назвою опришків,

змаганє руского народу проти накиненого єму підданьства-кріпацтва. Але й Московщина не бажала мати на своїх землях вільних козаків, тимто тодїшня цариця Катерина вислала війско і згнобила гайдамацкє повстанє, а проводирів гайдамацких покарано лютою смертю. Цариця Катерина веліла зруйнувати Запорожску Січ (1775 р.), а останнього кошового Кальнишевского, 84-літного старця посаджено на далекій північи Росиї в темниці Соловецкого монастиря, де він мучив ся 26 літ. Частина Запорожцїв утікла з Сїчи і переселила ся за долїшнїй Дунай в Добруджі, а пізнійше московский уряд утворив нове козацке військо, котрому призначено відтак оселї над річкою Кубаню, на східному побережу Азівского моря (Чорноморцї).

IV. Україньско-руский нарід під владою Австриї й Росиї.

1. Русини в Австрийско-угорскій монархії.

Внутрішним неладом і самоволею шляхти дійшла Польща до того, що нею при кінцї 18-го столїтя подїлили ся сусїдні держави: Австрия, Росия і Пруси, а тодї більша частина руских земель аж до ріки Збруч дістала ся під владу Росиї а менша частина перейшла під австрийску владу за цїсаревої Мариї Тереси з родини Габсбурґів під назвою королївства Галичини і Володимириї. Від Туреччини одержала Мария Тереса опісля Буковину яко частину Молдавщини. Руску народність зберегли на Галицкій Руси лише

між котрими вславив ся і до нинї остає в народній памяти ватажок Довбуш.

селяни-хлїбороби та недобитки міщан, виперті на передмістя та вчасти бідне і темне духовеньство, котре не мало нотрібної науки для народного проводу. Мария Тереса а особливо славний, вельми осьвічений і людяний син єї Йосиф II. дбали про піднесене просьвіти і добробит підданих. Цїсар Иосиф II. зніс (1781 р.) невільниче підданьство. Для вихованя руского духовеньства заснував (1783) у Львові*) духовну семинарию а в р. 1784 унїверситет, в котрім учили деяких предметів рускою мовою, і признав руску мову краєвою і народною.

Але живий народний рух почав ся між галицкими Русинами аж після 1835 року, коли питомцї духовної семинариї у Львові під проводом Маркіяна Шашкевича постановили собі трудити ся для розвитку рускої мови, письменьства і народности та видали першу книжку живою мовою народною „Русалка Днїстрова“ (1837 р.).

Ще живійший Рух проявляє ся між Русинами, коли цїсар Фердинанд в 1848 р. надав в Австриї конституцию і зніс останки панщини. Тодї заснували Русини Головну руску раду під проводом епископа Яхимовича (що опісля був митрополитом), товариство для народної просьвіти „Галицко-руска Матиця“ і взяли ся жертвами всего руского народу до будови Народного Дому**), що мав бути огнищем і осередком народно-руского житя. Угольний камінь під

*) Мария Тереса заснувала вже перед тим при церкві св. Варвари (що є й до нинї у Віднї) духовну семинарию, котру знесено в р. 1893.

**) Народний Дім і Церква Преображеньска стапули на згарищах давного унїверситету, дарованих рускому народови цїсарем Франц Йосифом.

Цїсар Франц Йосиф I.

Народний Дім положив сам цїсар Франц Йосиф I. (обняв престіл по Фердинанді 2. грудня 1848 р.), підчас свого побуту у Львові 18. жовтня 1851 р.

Як давнійше, так і тепер найшли ся деякі Русини, що для власної користи або із слабодушности відцурали ся рускої мови і народности, кажучи: niema Rusi, а инші знов стали накручувати гарну руску мову на лад росийскої мішанини, якої не розуміє нї Русин нї Москаль. Однак загал сьвідомих Русинів стоїть при тім прапорі, який підняли рускі патріоти в 1848 р., і заявили перед сьвітом, що Русини є самостійним народом, окремішним від польского і московского (росийского). Мимо всяких трудностий і перепон, які стрічають Русини, поступає народна робота і розвиток рускої народности з кождим роком щораз красше вперед, а доказом сего численні рускі товариства й інститути, як Просьвіта, Наукове Товариство ім. Шевченка, Днїстер, Народна Торговля і багато инших, численні рускі школи народні і рускі ґімназиї, а можна сподївати ся, що перегодом дібють ся Русини і свого унїверситету. Відрадною проявою є іменно, що Русини що раз більше беруть ся не лише до орґанїзациї полїтичної, до роботи наукової і просьвітної, але й до економічної.

За прикладом галицких Русинів пішли і Русини на Буковинї, де наші поети Федькович і Воробкевич розбудили народну сьвідомість, а патріотична робота передових Русинів буковиньских довела і там широкі верстви народні до осьвідомленя і видала вже гарні плоди, так що і в Галичинї і на Буковинї бачимо видимі успіхи в розвитку рускего народу.

Лише в Угорщинї, де живе около 600 тисяч Русинів, нарід лишений просьвіти, не має ще національної сьвідомости та коротає своє бідодашне житє в темнотї. Щиронародна просьвіта, подавана живою рускою мовою моглаби і там розбудити нове житє

і двигнути наших руских братів в Угорщині з тяжкого занепаду.

2. Русини в российскім царстві.

Після знесеня гетьманщини, зруйнованя Січи і заведеня кріпацтва тяжко занепала Україна. Дворяньство, що вийшло з колишних козацких старшин, змосковщило ся і забуло про свій нарід, що попав в темноту і недолю. Аж коли Іван Котляревский (1798 р.) звернув ся в своїх творах до народу в его рідній мові, коли Квітка-Основяненко так гарно в повістях описав наших україньских селян з їх звичаями, а особливо коли Костомарів, Куліш і иньші україньскі письменники заснували братство св. Кирила й Методія, щоби в нім дбати про осьвідомлене і розвиток україньского народу, почала й Україна відроджувати ся до нового житя. Але найбільш причинив ся до розбудженя народної сьвідомости кріпацкий син Тарас Шевченко (умер 1861 р.) по всій Україні-Руси, та своїми огненними піснями довів до того, що в 1861 р. знесено кріпацтво в Росиї. Вправді україньский нарід переносить і нині важкий гнет московского уряду, вправді україньске слово не має там приступу ні в церкві, ні в школї, ні в урядї, одначе мимо сего заневоленя не загинув україньский нарід, а видає що раз більше сьвідомих учених, письменників і патріотів, а відкрите памятника Котляревского в Полтаві і сьвятковане ювілею Лисенка в Киеві*), у Львові і в Чернівцях стає певним доказом, що весь українско-руский нарід почуває ся одноцільним і само-

---

*) На тих сьвяткованях в Киеві і Полтаві було також багато Русинів з Галичини і Буковини.

Тарас Шевченко.

стійним і здобуває собі уже признане і на широкім сьвіті, а коли та сьвідомість і народна робота обгорне всі верстви рускої суспільности, тоді

„оживе добра слава,
слава України,
І сьвіт ясний, невечернії
Тихенько засяє“.

